

Μπάμπης Συριόπουλος

Τα έθνη με τη σύγχρονη έννοια συνδέονται άρρηκτα με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και με το αστικό κράτος, το οποίο, επιλέγοντας από προϋπάρχοντα στοιχεία, συγκροτεί, «θέτει» το έθνος στην ολοκληρωμένη του μορφή. Το εθνικό κράτος αποδείχτηκε η καταλληλότερη μορφή καπιταλιστικού κράτους. Με την ψευδαίσθηση της φυσικής κοινότητας και της κοινής μοίρας αποτελεί τη βάση για την καλλιέργεια αντιλήψεων ταξικής συνεργασίας στις εκμεταλλευόμενες τάξεις. Αν και το έθνος είναι ιστορικό δημιούργημα, και ως τέτοιο αποτέλεσμα ταξικής πάλης, άρα και της δράσης της εργαζόμενης πλειοψηφίας, φέρει τη σφραγίδα της αστικής ηγεμονίας. Για το εργατικό κίνημα ο χώρος του εθνικού κράτους, η χώρα, είναι το «θέατρο του αγώνα» απέναντι στο κεφάλαιο. Ωστόσο, η εθνική ιδεολογία, το έθνος με την αστική έννοια -τη μόνη βιώσιμη έννοιά του- είναι εχθρικά από τη φύση τους στην εργατική χειραφέτηση.

Πάντα στην ιστορία ως τώρα τα διαφορετικά ως και αντιτιθέμενα ταξικά συμφέροντα αναφέρονταν σε κάτι ευρύτερο από τα ίδια.

"[...] Η τελική έκβαση της ταξικής πάλης για τις μεμονωμένες τάξεις θα εξαρτηθεί από την ικανότητα των τάξεων να αποσπάσουν υποστήριξη πέρα από τον κοινωνικό τους χώρο, πράγμα που με τη σειρά του θα εξαρτηθεί από το βαθμό στον οποίο οι τάξεις αυτές προωθούν στόχους ευρύτερους από τους στενά ταξικούς τους. Ούτε η γέννηση ούτε ο θάνατος των τάξεων, ούτε οι στόχοι και ο βαθμός επίτευξής τους, ούτε οι συμμαχίες και οι ανταγωνισμοί τους μπορούν να κατανοηθούν έξω από την πραγματικότητα της κοινωνίας ως όλου". (Πολάνυι, 2001: 150)

Ως αποτέλεσμα αυτής της πρωταρχικής συνθήκης, το εργατικό κίνημα καθώς και τα πολιτικά ρεύματα που το διαπερνούν τους δύο τελευταίους αιώνες δεν είχαν -ούτε μπορούσαν να έχουν- την πολυτέλεια της μη εμπλοκής τους με το εθνικό ζήτημα, με ή

χωρίς εισαγωγικά, στο όνομα μιας καθαρής ταξικής πάλης. Η επανάσταση του παρισινού προλεταριάτου στις 18 Μαρτίου 1871, που κατέληξε στην Παρισινή Κομμούνα, έγινε στο φόντο του γαλλοπρωσικού πολέμου του 1870 και της γαλλικής ήττας. Το πρώτο «όργανο» της επανάστασης ήταν η Κεντρική Επιτροπή της εθνοφυλακής, ενός σώματος που συγκροτήθηκε για την άμυνα του Παρισιού. Η περίφημη προδοσία της Δεύτερης Διεθνούς ήταν η προσχώρηση των κομμάτων της στην εθνική ενότητα με τις κυβερνήσεις και τις αστικές τάξεις της κάθε χώρας στο όνομα της «υπεράσπισης της πατρίδας» στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αντίστροφα, η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν η «μετατροπή του πολέμου σε εμφύλιο», όπως έλεγαν οι μπολσεβίκοι. Ο ρωσικός, ο ισπανικός, ο κινεζικός και ο ελληνικός εμφύλιος δεν μπορούν να ιδωθούν ανεξάρτητα από τους ιμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς, τους δύο μεγάλους πολέμους του 20ού αιώνα και από κάθε λογής επεμβάσεις, εισβολές και περιόδους κατοχής.

“Η πρόκληση απευθύνεται στην κοινωνία ως σύνολο, η “απάντηση” δίδεται διά μέσου ομάδων, συσπειρώσεων και τάξεων”.(Πολάνυι, 2001: 150)”

Αυτή η «κοινωνία ως σύνολο», μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, σταδιακά συγκροτείται υλικά και ιδεατά γύρω από το έθνος, το εθνικό κράτος και την «πατρίδα».

Το έθνος στη σύγχρονη εκδοχή του

Σήμερα φαίνεται αυτονόητο ότι οι άνθρωποι είναι χωρισμένοι σε έθνη τα οποία έχουν τα εξής χαρακτηριστικά:

- α) το καθένα έχει (ή πρέπει να έχει) το δικό του κράτος,
- β) το καθένα έχει (ή πρέπει να έχει) συγκεκριμένη, σαφώς οριοθετημένη εδαφική επικράτεια,
- γ) στο καθένα μιλιέται μία (κατά το δυνατόν) γλώσσα.

Και όμως, τα έθνη με αυτή την έννοια δημιουργούνται από τον 18ο αιώνα και μετά. Στην αρχαιότητα μονάδα εξουσίας δεν ήταν σε καμία περίπτωση το έθνος. Στους Γερμανούς ή στους Γαλάτες ήταν η φυλή με τον αρχηγό της, σε άλλες περιπτώσεις η πόλη-κράτος (η Αθήνα, η Σπάρτη, η Θήβα, η Καρχηδόνα ή η Ρώμη την πρώτη περίοδο), το βασίλειο ή η αυτοκρατορία (η Περσία ή η Ρώμη μετά τις κατακτήσεις). Επίσης, στα κρατικά μορφώματα της αρχαιότητας, όποια κι αν ήταν αυτά, δεν συμπεριλαμβάνονταν οι δούλοι ή οι υποτελείς πληθυσμοί (είλωτες στη Σπάρτη, πενέστες στη Θεσσαλία κτλ.).

Στον φεουδαρχικό Μεσαίωνα σημείο αναφοράς για την πλειονότητα του πληθυσμού, που αποτελούνταν από δουλοπάροικους αγρότες, ήταν το τιμάριο του ευγενούς φεουδάρχη και οι «ελέω Θεού» μονάρχες.

“Η βασιλεία οργανώνει τα πάντα γύρω από ένα υψηλό κέντρο. Η νομιμότητά της πηγάζει από το θείο και όχι από τους πληθυσμούς που σε τελευταία ανάλυση είναι υπήκοοι κι όχι πολίτες [...]. Σ’ αυτό οφείλεται, αρκετά παράδοξα, η ευκολία με την οποία οι προμοντέρνες αυτοκρατορίες και τα βασίλεια διατηρούσαν την κυριαρχία τους σε εξαιρετικά ανομοιογενείς και συχνά ούτε καν γειτονικούς πληθυσμούς για μεγάλες χρονικές περιόδους”. (Άντερσον, 1997: 43)

Συνήθης πρακτική σε γάμους ανάμεσα σε βασιλικούς οίκους ήταν να παραχωρούνται ολόκληρες επαρχίες από το ένα βασίλειο στο άλλο για... προίκα. Έλειπε επίσης από τα έθνη της αρχαιότητας ένα πολύ σημαντικό γνώρισμα που έχουν τα έθνη στη σύγχρονη εκδοχή τους: η προθυμία των μελών τους να πεθάνουν γι’ αυτά. Οι ελεύθεροι πολίτες όφειλαν πίστη και ετοιμότητα για θυσίες στις πόλεις-κράτη ή στους βασιλείς και όχι σε κάποιο έθνος. Στις μοναρχίες και στις αυτοκρατορίες του Μεσαίωνα οι στρατοί συχνά αποτελούνταν από ξένους μισθοφόρους. Η επίλεκτη φρουρά των Βυζαντινών αυτοκρατόρων κατά τον 11ο αιώνα ήταν οι Βάραγγοι (Σκανδιναβοί και Αγγλοσάξονες) μισθοφόροι.

Τα έθνη στη σύγχρονη εκδοχή τους είναι ιστορικά δημιουργήματα των τελευταίων αιώνων, αποτελέσματα της πτώσης των ελέω Θεού μοναρχών, της φεουδαρχίας και των προσωπικών-φυσικών σχέσεων υποταγής, της κατάρρευσης των νομοκατεστημένων τάξεων στις οποίες ανήκε κάποιος από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του. Ταυτόχρονα, συνδέονται με την έλευση αυτού του κοινωνικού συστήματος που κατέργησε τους πατροπαράδοτους και καθαγιασμένους δεσμούς κυριαρχίας, εκμετάλλευσης και εξαπάτησης για να χαλκεύσει νέους.

“Σ’ όλο τον κόσμο η εποχή της οριστικής νίκης του καπιταλισμού ενάντια στη φεουδαρχία ήταν συνδεδεμένη με εθνικά κινήματα. Η οικονομική βάση αυτών των κινήματων συνίσταται στο ότι για την πλήρη νίκη της εμπορευματικής παραγωγής είναι ανάγκη να καταχτήσει η αστική τάξη την εσωτερική αγορά, είναι ανάγκη να ενωθούν σε κράτος τα εδάφη που ο

πληθυσμός τους μιλάει την ίδια γλώσσα, παραμερίζοντας κάθε εμπόδιο για την ανάπτυξη αυτής της γλώσσας και την καθιέρωσή της στη φιλολογία. Η γλώσσα είναι σπουδαιότατο μέσο επικοινωνίας των ανθρώπων. Η ενότητα της γλώσσας και η ανεμπόδιστη ανάπτυξή της είναι ένας από τους σπουδαιότερους όρους της πραγματικά ελεύθερης και πλατιάς, ανάλογης με το σύγχρονο καπιταλισμό, εμπορικής κυκλοφορίας, της ελεύθερης και πλατιάς συγκρότησης του πληθυσμού σε κάθε μια τάξη χωριστά, τέλος είναι όρος της στενής σύνδεσης της αγοράς με τον κάθε νοικοκύρη ή μικρονοικοκύρη, πωλητή ή αγοραστή. Γι' αυτό, η τάση (η επιδίωξη) κάθε εθνικού κινήματος είναι ο σχηματισμός κρατών, που ικανοποιούν καλύτερα αυτές τις απαιτήσεις του σύγχρονου καπιταλισμού". (Λένιν, 1988β: 258)

Για τη συγκρότηση του σύγχρονου έθνους

Το σύγχρονο έθνος όμως δεν συγκροτήθηκε απλώς από συνδυασμό ήδη υπαρχόντων στοιχείων. Το κράτος της καπιταλιστικής εποχής δημιούργησε κιόλας τα στοιχεία αυτά! Όχι εκ του μηδενός και όχι πάντα με επιτυχία. Το ότι πρόκειται για δημιουργήματα φαίνεται από την αποτυχία όλων των ορισμών του έθνους που βασίζονται σε αντικειμενικά κριτήρια. Πάντα κάποια έθνη μένουν απέξω. Ένας πολύ γνωστός τέτοιος ορισμός είναι αυτός του Στάλιν από τη γνωστή μπροσούρα του για το εθνικό ζήτημα του 1912: «Ένα έθνος είναι μια ιστορικά εξελιγμένη, σταθερή κοινότητα γλώσσας, εδάφους, οικονομικής ζωής και ψυχολογικής σύστασης που εκδηλώνονται σε μια πολιτισμική κοινότητα». Ποια ήταν όμως η σταθερή γλώσσα της Ινδίας ή της Ελβετίας ή των Φιλιππίνων ή πολλών χωρών της Αφρικής ή της Ευρώπης για να μην πάμε μακριά; Γιατί οι χώρες της Λατινικής Αμερικής έχουν διαιρεθεί έτσι κι όχι αλλιώς; Τι σημαίνει και πόσο δεδομένη ήταν η ψυχολογική σύσταση και η πολιτισμική κοινότητα (η εθνική συνείδηση με άλλα λόγια) στις χώρες των Βαλκανίων πριν το 1821 και την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τους Βαλκανικούς και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο;

Η οικονομική αναγκαιότητα, η ανάγκη μιας ενοποιημένης εσωτερικής αγοράς θεμελιώνουν, αλλά δεν εξηγούν πλήρως τη δημιουργία των εθνικών κρατών. Σίγουρα η ενιαία αγορά έχει ανάγκη έναν ικανό σε αριθμό και συγκεντρωμένο πληθυσμό και μια οικονομικά ενοποιημένη επικράτεια. Οι λόγοι είναι προφανείς: απαλλαγή από εσωτερικούς δασμούς, εύκολη πρόσβαση σε εργατικό δυναμικό και καταναλωτές για τα προϊόντα των βιομηχανιών, οικονομίες κλίμακας, ενιαίο νόμισμα, εξισορρόπηση των συγκυριακών αποκλίσεων, των ατυχημάτων και των φυσικών καταστροφών, μεγαλύτερη στρατιωτικοπολιτική ισχύς – απαραίτητο εργαλείο για την επέκταση της σφαίρας δράσης του κεφαλαίου και τη διεξόδυσή του σε ξένες αγορές. Στην ιστορία, κατά τη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης,

υπήρξαν πολλές μορφές κρατών και «εσωτερικών αγορών» (πολυεθνικά βασίλεια, αποικιοκρατικές παγκόσμιες αυτοκρατορίες κτλ.)· ωστόσο, μέσω μιας διαδικασίας ανάλογης με αυτήν της φυσικής επιλογής κατορθώνουν να επιβιώνουν μόνο εκείνα που επιτυγχάνουν να ανταποκριθούν στο πρότυπο του έθνους-κράτους.

Ο Ότο Μπάουερ, από το αυстроμαρξιστικό ρεύμα του μεσοπολέμου, δίνει μια εκτενή απάντηση:

“Οι μικροαστοί, οι αγρότες και οι εργάτες σε κάθε κράτος, συμπεριλαμβανόμενων των εθνών-κρατών, υπόκεινται σε εξωτερική κυριαρχία, εκμετάλλευση και καταπίεση από τους αριστοκράτες γαιοκτήμονες, τους καπιταλιστές και τους γραφειοκράτες. Ωστόσο αυτή η κυριαρχία είναι συγκαλυμμένη, δεν είναι ορατή, αλλά πρέπει πρώτα να κατανοηθεί. Η εξωτερική κυριαρχία από ένα άλλο έθνος, από την άλλη είναι ορατή, άμεσα αντιληπτή [...]. Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην ενοποιημένη εθνικά κοινωνία, ως ένα όργανο, ως ένας διάμεσος παράγοντας του έθνους που του έχει ανατεθεί το καθήκον να διευθύνει την παραγωγή και τη διανομή, αν είναι μέλος μιας ξένης χώρας, ο αγρότης ή ο μισθωτός εργάτης αντιλαμβάνεται αμέσως ότι πρέπει να εργάζεται στην υπηρεσία του αλλοδαπού, προς όφελος ενός ξένου”.(Otto Bauer, 2016: 50)

Ο καπιταλισμός δεν χρειάζεται απλώς ένα κράτος, αλλά ένα κράτος με πολίτες που διαθέτουν εθνική συνείδηση, στο οποίο οι εκμεταλλευτικές σχέσεις συγκαλύπτονται, όπου οι καταπιεστικοί θεσμοί –τους οποίους οι πολίτες βρίσκουν μπροστά τους ως «ξένη δύναμη»– αντιμετωπίζονται ως δικοί τους και οι εκμεταλλεύτριες τάξεις ως συνανήκουσες στην ίδια εθνική κοινότητα. Η ίδια η αστική τάξη αποκτά συνείδηση, υπάρχει σε εθνική βάση, και σ’ αυτήν ακριβώς οργανώνει την ενότητά της, απαραίτητο στοιχείο για τον ανταγωνισμό της με τους αστούς εκτός των συνόρων της εσωτερικής αγοράς.

Ο σχηματισμός κρατών σύμφωνα με αυτό το πρότυπο δεν ήταν κάτι φυσικό ή αυθόρμητο. Είναι σκόπιμο να αναφερθούν ορισμένα παραδείγματα: Οι χώρες της Λατινικής Αμερικής διαμορφώθηκαν μετά τους πολέμους της ανεξαρτησίας ενάντια στην Ισπανία σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση στο πλαίσιο της Ισπανικής Αυτοκρατορίας (Αντιβασιλεία του Περού, του Μεξικού, της Χιλής κτλ.). Αυτές οι αυτοκρατορικές επαρχίες με τις πρωτεύουσές τους αποτέλεσαν εκείνους τους χώρους όπου συγκροτήθηκαν πρώτα απ’ όλα εθνικά οι κρατικές γραφειοκρατίες. Και σ’ αυτή την περίπτωση ισχύει ένας γενικός κανόνας:

“[Ο]ποιαδήποτε κι αν είναι η φύση των κοινωνικών ομάδων που κατελήφθησαν πρώτες από την “εθνική συνείδηση”, οι λαϊκές μάζες –εργάτες, υπηρέτες, χωρικοί– είναι οι τελευταίες

που επηρεάζονται απ' αυτήν". (Hobsbawm, 1994: 25)

Στη γηραιά ήπειρο τα πράγματα δεν έγιναν διαφορετικά. Γνωστή είναι η φράση του Μάσιμο ντ' Αζέλιο (Massimo d'Azeglio), πολιτικού από το Πεδεμόντιο, για ένα διάστημα πρωθυπουργού της Σαρδηνίας, που έδρασε κατά την περίοδο της ιταλικής ενοποίησης το 19ο αιώνα: «Φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να φτιάξουμε τους Ιταλούς». Οι άνθρωποι της δράσης σε στιγμές ειλικρίνειας αποκαλύπτουν αυτό που τα ίδια τα έθνη προσπαθούν να λησμονήσουν.

Τα σύνορα –οι κάτοικοι εντός των οποίων είναι («και δεν θα μπορούσαν να είναι κάτι άλλο») Έλληνες, Ιταλοί, Τούρκοι...– έχουν χαραχτεί έπειτα από πολέμους, διεθνείς συμμαχίες και συμφωνίες και αποτελούν απότοκα του συσχετισμού δύναμης της συγκεκριμένης στιγμής, κάτι πολύ διαφορετικό από το φυσικό περίγραμμα μιας προϋπάρχουσας κοινότητας.

Το κριτήριο της «σταθερής κοινής γλώσσας» επίσης αποδεικνύεται από την ιστορία ότι δεν είναι τόσο φυσικό και αυτονόητο όσο φαίνεται. Καταρχήν υπάρχουν χώρες όπου μιλιούνται δύο, τρεις ή και περισσότερες γλώσσες (π.χ. Ινδία). Σε αυτές τις περιπτώσεις αναλαμβάνει το κράτος να καθιερώσει μία επίσημη γλώσσα. Παντού όμως η επίσημη γλώσσα διαμορφώνεται από δύο καθοριστικούς παράγοντες:

A) Το κράτος.

“Συνεπώς οι εθνικές γλώσσες είναι σχεδόν πάντοτε κατά το ήμισυ τεχνητά κατασκευάσματα και περιστασιακά, όπως η σύγχρονη εβραϊκή γλώσσα, κυριολεκτικά επινοημένες. Είναι το αντίθετο από αυτό που η εθνικιστική μυθολογία τις θεωρεί ότι είναι, δηλαδή οι αρχέγονες βάσεις του εθνικού πολιτισμού και οι μήτρες του εθνικού πνεύματος. Συνήθως πρόκειται για προσπάθειες να επινοηθεί ένα τυποποιημένο ιδίωμα από μια πολλαπλότητα πραγματικά ομιλούμενων ιδιωμάτων, τα οποία στο εξής υποβιβάζονται σε διαλέκτους, και το κύριο πρόβλημα κατά τη δημιουργία τους είναι συνήθως, ποια διάλεκτο να επιλέξουν ως βάση της τυποποιημένης και ομογενοποιημένης γλώσσας”. (Hobsbawm, 1994: 80)

Τα σύγχρονα εβραϊκά είναι μια περίπτωση που αξίζει σχολιασμό. Οι Εβραίοι της Ευρώπης αποτελούνταν από τους Ασkenaζίμ και τους Σεφαρδίμ (Σεφαρδίμ ήταν και οι Έλληνες Εβραίοι). Οι πρώτοι μιλούσαν τα Yiddish (μεσαιωνικά γερμανικά), ενώ οι δεύτεροι τα σεφαρδίτικα (μεσαιωνικά ισπανικά). Η γλώσσα που καθιερώθηκε ως επίσημη από το κράτος του Ισραήλ μετά την ίδρυσή του δεν ήταν καμία από τις δύο αλλά τα αρχαία εβραϊκά, μια γλώσσα νεκρή τότε. Στην Ελλάδα ο Μάρκος Μπότσαρης, Σουλιώτης οπλαρχηγός

–σκοτώθηκε στο Κεφαλόβρυσο Ευρυτανίας το 1823–, έγραψε ελληνοαλβανικό λεξικό σε ηλικία 19 ετών με τίτλο: Λεξικόν της ρωμαϊκής και Αρβανητηκής Απλής. Πόσοι άραγε Έλληνες μιλούσαν ελληνικά κατά την απελευθέρωση; Και η καθαρεύουσα και η δημοτική είναι ως ένα βαθμό δημιουργημένες γλώσσες που επιβλήθηκαν όπως παντού με την εκπαίδευση και την κρατική διοίκηση.

Β) Τη σύγχρονη τυπογραφία, τις εκδόσεις βιβλίων και ιδίως τις καθημερινές εφημερίδες που δημιουργούν την ανάγκη για γραπτή γλώσσα, τυποποίηση και ομογενοποίηση – αυτό που ο Άντερσον (Anderson) ονομάζει «έντυπο καπιταλισμό».

Η ιδιαίτερη σχέση που έχει το κράτος με την καθιέρωση/επιβολή μιας γλώσσας αποκαλύπτεται εύγλωττα και από τις διαμάχες και τις διεκδικήσεις που σχετίζονται με αυτήν και αφορούν τη χρήση της στην εκπαίδευση, στη δημόσια διοίκηση, στις ταμπέλες και στα σήματα, εν ολίγοις στη γραπτή και στην τυποποιημένη τους μορφή, και όχι ποια γλώσσα μιλούν οι άνθρωποι στην ιδιωτική τους ζωή.

Το σκοτάδι εντός του διαφωτισμού

Τα αντικειμενικά λοιπόν, υποτίθεται, γνωρίσματα του έθνους αποδεικνύεται ότι είναι παράγωγα –σε σημαντικό βαθμό– της ύπαρξης του κράτους. Η έννοια «πατρίδα», που υποδηλώνει ακριβώς τη σύμφυση έθνους-εδάφους-κράτους, όπως και η έννοια «πατριωτισμός», απέκτησε τη σημερινή της σημασία μετά την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση. Πιο πριν σήμαινε απλώς τον τόπο καταγωγής, αυτό που σήμερα αποκαλούμε «ιδιαίτερη πατρίδα».

Όπως είπε ο Πουλαντζάς:

“Ακόμα κι όταν το έθνος δεν συμπίπτει ακριβώς με το κράτος, το καπιταλιστικό κράτος παρουσιάζει την ιδιομορφία να είναι ένα εθνικό κράτος: ο εθνικός τρόπος ύπαρξης γίνεται για πρώτη φορά ουσιαστικός ως προς την υλικότητα του κράτους. Το κράτος αυτό παρουσιάζει την ιστορική τάση να συμπίπτει μ’ ένα και το ίδιο έθνος κι εργάζεται δραστήρια για την εγκαθίδρυση της εθνικής ενότητας: τα σύγχρονα έθνη παρουσιάζουν κι αυτά την ιστορική τάση να συγκροτούν τα δικά τους κράτη”. (Πουλαντζάς, 2008: 136)

Αυτό δεν σημαίνει ότι η συγκρότηση του έθνους από το κράτος στον καπιταλισμό γίνεται εκ του μηδενός. Ένας τέτοιος ισχυρισμός θα αγνοούσε τις εθνικοαπελευθερωτικές και ανταποικιοκρατικές επαναστάσεις τους τελευταίους δύο αιώνες, θα κατασκεύαζε ο ίδιος

μια Ιστορία κατά παραγγελία. Έθνη ή εν δυνάμει έθνη διαμορφώνονται ιστορικά από προϋπάρχοντα στοιχεία (γλωσσικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά). Ωστόσο, τα στοιχεία ενός έθνους χωρίς κράτος είναι αδιαμόρφωτα, ασαφή και άτυπα, ενώ το ίδιο αυτό το έθνος είναι ανολοκλήρωτο, εν δυνάμει. Το κράτος, όταν προκύπτει, ενισχύει κάποια από αυτά, ενώ άλλα επιδιώκει να τα εξαλείψει· καθιερώνει επίσημη γλώσσα, ενώ τυχόν άλλες γλώσσες τις υποβιβάζει σε διαλέκτους ή ιδιώματα, καθορίζει σύνορα, διαχωρίζει το εσωτερικό από το εξωτερικό, εξαφανίζει γκρίζες ζώνες, ερμηνεύει τελεσίδικα αμφισημίες, εγκλείει κάποιους, ενώ αποκλείει κάποιους άλλους (ενίοτε τους εκδιώκει ή τους εξοντώνει). Μετά την ίδρυσή του «γίνεται» εθνικό ακόμα κι όταν δεν είναι. Το παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) είναι διαφωτιστικό: Ενώ δεν είναι κράτος, ακριβώς επειδή διαθέτει ορισμένα γνωρίσματα που προσιδιάζουν σε αυτό (θα μπορούσε να χαρακτηριστεί οιονεί κράτος), προσπαθεί να δημιουργήσει και μια ανάλογη οιονεί εθνική συνείδηση, την κοινότητα δηλαδή των Ευρωπαίων πολιτών, τις κοινές ευρωπαϊκές αξίες, τα κοινά συμφέροντα, παρά τις επιμέρους διαφορές, το κοινό παρελθόν και μέλλον.

Πάνω από όλα όμως το κράτος δημιουργεί ένα μύθο για το έθνος. Σύμφωνα μ' αυτόν είναι μια κοινότητα με διαχρονική ουσία προορισμένη να εκπληρώσει πεπρωμένα. Έλκει την καταγωγή της από το μακρινό παρελθόν (ει δυνατόν από την αρχαιότητα), είναι συνδεδεμένη με ανώτερες αξίες και ενωμένη όχι μόνο με κοινά συμφέροντα και σκοπούς αλλά και με δεσμούς αίματος και προστατεύεται από το θεό ή από θεούς. Οι διαφορές στο εσωτερικό της είναι ή πρέπει να είναι δευτερεύουσες σε σχέση με τις διαφορές με τους «απέξω». Οι εχθροί, και πάντα πρέπει να υπάρχουν τέτοιοι, είναι εξωτερικοί ακόμα και όταν είναι εσωτερικοί! Ο εχθρός δηλαδή, ακόμα και όταν βρίσκεται εντός των συνόρων αποκλείεται από την ουσία του έθνους, τον βαθύτερο πυρήνα του και ως τέτοιος πρέπει να καταπολεμάται.

Η επινόηση ή η επιλογή ενός αρχαίου παρελθόντος είναι «καταστατική αρχή» ενός έθνους (όπως ο Αλέξανδρος για τη FYROM). Πολλές φορές πρέπει να ληφθεί μια απόφαση: για παράδειγμα, το νεοελληνικό κράτος είναι κληρονόμος του Βυζαντίου ή της κλασικής αρχαιότητας;

Στη χώρα μας ανάλογοι μύθοι γύρω από την καταγωγή μας από τους αρχαίους Έλληνες και για την υπεριστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους εδώ και χιλιάδες χρόνια είναι η κυρίαρχη αφήγηση. Στην υπηρεσία αυτής της αφήγησης τίθενται οργανικοί (για το αστικό κράτος) ιστορικοί, αρχαιολόγοι, δημοσιογράφοι και το σύνολο των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών. Αναφερόμενος στην παράδοση, ο Πουλαντζάς αναφέρει:

“Η ενότητα των ιστορικών της περιόδων, ο προσανατολισμός της διαδοχής τους έχουν μονοπωληθεί από το σύγχρονο κράτος που δεν αντλεί τη θεμιτότητα της προέλευσής του από το σώμα του ανώτατου άρχοντα, αλλά από μια σειρά διαδοχικά θεμέλια μέσα στο λαό-έθνος του οποίου εκπροσωπεί τα πεπρωμένα. Το κράτος αυτό επιχειρεί μίαν εξατομίκευση και ενοποίηση, συγκροτεί το λαό-έθνος και, με την έννοια ότι εκπροσωπεί τον ιστορικό του προσανατολισμό, του ορίζει το στόχο του και χαράζει εκείνο που θα γίνει ένας δρόμος. Σε τούτη την προσανατολισμένη αλλά δίχως τέρμα αιωνιότητα που την παράγει με αυτογένεση”. (Πουλαντζάς, 2008: 162)

Κάτω από «τα παγωμένα νερά του εγωιστικού υπολογισμού», «το γυμνό συμφέρον» και «την αναίσθητη πληρωμή τοις μετρητοίς» γεννήθηκε με την άδεια της αστικής τάξης, αν όχι κατά παραγγελία της, μια νέας κοπής θεολογία και λατρεία, πλάι στις παλιότερες, που ποτέ δεν αχρηστεύτηκαν, μια καινούρια μεταφυσική και τελεολογία, ένας νέου τύπου φυλετισμός και φυσικοποίηση. Η «limpieza de sangre» (καθαρότητα του αίματος), το δόγμα δηλαδή των Ισπανών βασιλέων και της Ιεράς Εξέτασης με βάση το οποίο εξοντώθηκαν και εκδιώχθηκαν οι Εβραίοι και οι Μορίσκοι (εναπομείναντες Άραβες), επιζεί ακόμα στις συζητήσεις περί τεμπέληδων νοτίων ή περί αλλοίωσης των εθνικών χαρακτηριστικών από μετανάστες και πρόσφυγες ή περί άρρηκτων δεσμών του έθνους και της μίας, της «κρατούσας» θρησκείας.

“Ο αιώνας του διαφωτισμού, της ορθολογιστικής εκκοσμίκευσης, έφερε μαζί του το δικό του σκοτάδι [...]. Εάν είναι γενικά παραδεκτό ότι τα εθνικά κράτη αποτελούν φαινόμενο “νέο” και “ιστορικό”, τα έθνη στα οποία τα εθνικά κράτη δίνουν πολιτική υπόσταση ξεπροβάλλουν από ένα πανάρχαιο παρελθόν, και ακόμα πιο σημαντικό, κινούνται προς ένα απεριόριστο μέλλον”. (Άντερσον, 1997: 33)

Αυτό το «σκοτάδι» συνυπάρχει σήμερα με την πληροφορική, τη διαστημική τεχνολογία, τη ρομποτική, την αποκωδικοποίηση των γονιδιωμάτων και το διαδίκτυο. Συμβιώνει με –και συμπληρώνει– τον σύγχρονο τεχνοκρατικό «ορθολογισμό», την κυριαρχία των τεχνικοοικονομικών κριτηρίων και λύσεων στην κοινωνία, τη δικτατορία των δεικτών και την καπιταλιστική διεθνοποίηση.

Σε αντίθεση με τα αντικειμενικά γνωρίσματα, το αποφασιστικό κριτήριο για την «επιτυχία» ενός έθνους είναι η παγίωση μιας εθνικής συνείδησης.

“[Σ]ε τελευταία ανάλυση αυτός που θα αποφασίσει το αν μια κοινότητα αποτελεί έθνος ή όχι δεν είναι κάποιος δογματικός “ειδικός”, εξοπλισμένος με ένα κατάλογο “αντικειμενικών χαρακτηριστικών”, αλλά η ίδια η κοινότητα (ή εκείνο το τμήμα της που θεωρεί ότι ανήκει σε

ένα έθνος”. (Λεβί, 1993: 81)

Ο Άντερσον, εκκινώντας από αυτό το «συνειδητό στοιχείο», ορίζει το έθνος ως μια

“κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι’ αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν”. (Άντερσον, 1997: 26)

Ο ίδιος παρακάτω εξηγεί ότι με αυτό τον όρο δεν εννοεί κάτι «πλαστό» ή «χαλκευμένο». Εξάλλου, κάθε κοινότητα μεγαλύτερη από ένα χωριό δεν μπορεί να είναι πραγματική στην κυριολεξία.

Είναι το έθνος πραγματικό;

Με το ερώτημα της πραγματικότητας ή της πλαστότητας του σύγχρονου έθνους χρειάζεται να αναμετρηθούν οι κομμουνιστές της εποχής μας· διαφορετικά αφήνουν ανεπίτρεπτα κενά στην κατανόηση του κόσμου και στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασής τους.

Το έθνος ανήκει στη σφαίρα των ιδεών, των παραστάσεων, των αξιών, της γλώσσας και των νόμων. Αυτή η σφαίρα των φαινομένων:

“κατέχει ένα ιδιαίτερο είδος αντικειμενικότητας, η οποία είναι ολοφάνερα ανεξάρτητη από το άτομο με το σώμα του και την “ψυχή” του, διαφέρει θεμελιωδώς από την αντικειμενικότητα των πραγμάτων που συλλαμβάνονται μέσω των αισθήσεων των μεμονωμένων ατόμων, και κάποτε “ορίστηκε” από τη φιλοσοφία ως η ιδεατότητα αυτών των φαινομένων, ως το ιδεατό εν γένει”. (Ilyenkov, 2016)”

Το έθνος λοιπόν είναι μια πραγματική –με αυτή την έννοια– κοινότητα, όπως είναι, για παράδειγμα, και το σύνολο των πιστών ενός θρησκευτικού δόγματος. Δεν είναι υποκειμενική, γιατί υπερβαίνει την ατομική συνείδηση· αν και περνάει μέσα από αυτή, βρίσκεται έτοιμη μπροστά της. Επομένως, αυτό που είπε ο Ρενάν (Renan), ότι το έθνος είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα, θέλοντας να τονίσει τον υποκειμενικό του χαρακτήρα είναι ατυχές· δεν αποφασίζει κάθε άνθρωπος ατομικά κάθε μέρα αν ανήκει ή όχι σε ένα έθνος. Ένας θεσμός, παρά το ότι ανήκει στο εποικοδόμημα και όχι στο πεδίο των παραγωγικών σχέσεων, με ισχυρή την ιδεατή-ιδεολογική του πλευρά, δεν είναι απλώς υπόθεση της κάθε ατομικής συνείδησης, η επικράτησή του είναι το αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας και επομένως δεν μπορεί παρά να έχει κοινωνική-αντικειμενική ύπαρξη.

Το έθνος ως ιστορικό δημιούργημα με καθοριστική τη σφραγίδα του κράτους δεν σημαίνει ότι είναι πλαστό, «τεχνητό». Εξάλλου η κοινωνική πραγματικότητα στο σύνολό της είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης. Τα ίδια τα εθνικά κράτη στη γέννησή τους, κατά την ανατροπή της μοναρχίας και των ποικίλων φεουδαρχικών δεσμών, όταν η αστική τάξη ή μια μερίδα της προσωρινά εκπροσωπούσε την κοινωνική πλειοψηφία, όταν στην ημερήσια διάταξη ήταν η συντακτική και όχι η συντεταγμένη βία, διακήρυσσαν ανοιχτά τον καινοτόμο τους χαρακτήρα που θεμελιωνόταν στην επαναστατική πρωτοβουλία των πολιτών.

“[Ο] Σαιν-Ζυστ ταύτισε στην αγόρευσή του για τον επισιτισμό, στις 29 Νοεμβρίου 1792, την πατρίδα με την ευτυχία: “Ένας λαός που δεν ευτυχεί, δεν έχει πατρίδα [...]. Έτσι μπορείτε μέσα σε μια στιγμή να του δώσετε [του γαλλικού λαού] μια πατρίδα”, ανακόποντας τον πληθωρισμό που τον λυμαινόταν, εξασφαλίζοντας τα απαραίτητα για την επιβίωσή του, συνδέοντας “στενά την ευτυχία και την ελευθερία του”. Ο Ροβεσπιέρος [...] υπέταξε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στο δικαίωμα της ύπαρξης, θέτοντας έτσι τα θεωρητικά θεμέλια του διευρυμένου έθνους το οποίο θα συμπεριλάμβανε τις λαϊκές μάζες”. (Lefebvre, 2003: 291)

Εδώ βλέπουμε μια «πατρίδα» χωρίς ρίζες στην αρχαιότητα, χωρίς σύνδεση με κάποια θρησκεία, χωρίς φυλετικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά, μια πατρίδα που η ύπαρξή της συνίσταται στην «ευτυχία του λαού», στην ευημερία των κατώτερων τάξεων. Σημειωτέον ο Τόμας Πέιν (Thomas Payne), βετεράνος ριζοσπάστης της Αμερικανικής Επανάστασης, αν και ξένος, ήταν βουλευτής της Εθνοσυνέλευσης.

Στο Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822) ορίζεται: «β. Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων [...]. δ. Όσοι έξωθεν ελθόντες, κατοικήσωσιν, ή παροικήσωσιν εις την επικράτειαν της Ελλάδος, εισίν όμοιοι με τους αυτόχθονας κατοίκους ενώπιον των Νόμων». Αν εξαιρέσει κανείς την προϋπόθεση του

«πιστεύουσιν εις Χριστόν», Έλληνες πολίτες ορίζονται όσοι κατοικούν στην ελληνική επικράτεια και (τι διαφορά με σήμερα!) όσοι «έξωθεν ελθόντες» κατοικήσουν επίσης.

Και στην Αμερικανική Επανάσταση των 13 αποικιών το 1775 η επαναστατική συγκρότηση ενός νέου έθνους ήταν προφανής.

Ο «θετός» χαρακτήρας του εθνικού κράτους δεν αποτελεί πρωτοτυπία. Οι επιστημονικές κατακτήσεις, η παραγωγική βάση, οι παραγωγικές σχέσεις, οι υλικοί μηχανισμοί και θεσμοί –είτε κρατικοί είτε όχι– με τις κοινωνικές λειτουργίες τους είναι ανθρώπινα-κοινωνικά δημιουργήματα. Αλλά όχι μόνο αυτά, αλλά και οι τρόποι και οι ιδεατές μορφές που προσλαμβάνονται, αφομοιώνονται, βιώνονται και αναπαριστώνται είναι και αυτά τεθειμένα. Αυτός ο –με ιδιόμορφο τρόπο– κοινωνικά αντικειμενικός τρόπος πρόσληψης των υλικών μηχανισμών, είτε της βάσης είτε του εποικοδομήματος, είναι εξίσου σημαντικός με τους ίδιους τους μηχανισμούς. Και όταν λέμε τεθειμένα, δεν εννοούμε από κάποια ελίτ ή τάξη μόνο, από κάποιους διανοούμενους ή πολιτικούς ή από το κράτος μόνο, και σίγουρα δεν εννοούμε αυθαίρετα, βουλησιαρχικά. Εννοούμε από το σύνολο των ανθρώπων, των τάξεων με όλες τις μέχρι τότε αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους, τα επιμέρους συμφέροντά τους και τις πεποιθήσεις τους γι' αυτά.

“Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει”. (Μαρξ, 1987: 11)

Το έθνος όμως ως υλικός μηχανισμός (κράτος με ένοπλες δυνάμεις, οικονομική δύναμη, εξουσία) καθώς και ως ιδεατή κοινότητα, αναπαράσταση (και αυτή με τις υλικές της εκφράσεις, σύμβολα και λειτουργίες: μουσεία, μνημεία, σημαίες, ύμνους, γιορτές και τελετουργίες) αρνείται αυτό του τον θετό χαρακτήρα. Ακολουθώντας μια μακρά παράδοση καταπιεστικών, αποξενωτικών θεσμών στην ανθρώπινη ιστορία εμφανίζεται ως φυσικό. Οι άνθρωποι παρουσιάζονται χωρισμένοι σε διάφορα έθνη, όπως περίπου τα δέντρα σε έναν οπωρώνα χωρίζονται σε μηλιές, αχλαδιές κτλ. Κατά ανάλογο τρόπο, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία ενός ιδιοκτήτη μιας πολυεθνικής με χιλιάδες εργαζομένους παρουσιάζεται ως φυσική συνέχεια του «δικαιώματος» του πρωτόγονου ανθρώπου να θεωρεί δικό του ένα φρούτο που βρίσκει μπροστά του, η δουλεία θεμελιωνόταν στη φυσική κατωτερότητα των δούλων, η φεουδαρχία στην εκ γενετής «ευγένεια» των γαιοκτημόνων κ.ο.κ. Έτσι, όπως αγαπάει κάποιος το μέρος όπου γεννήθηκε, το σπίτι του και την οικογένειά του, το ίδιο αγαπάει την ιδέα της πατρίδας του.

Το έθνος έχει μια λειτουργία ιδιαίτερα χρήσιμη ως συγκολλητική ουσία ανάμεσα στις

αντίπαλες τάξεις στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Οι προηγούμενοι δεν είχαν τέτοια ανάγκη:

“Μέσα στην κλειστή τάξη [...] ένας ευγενής παραμένει πάντοτε ένας ευγενής, ένας κοινός άνθρωπος πάντα ένας κοινός άνθρωπος, έξω από τις άλλες του σχέσεις, μια ιδιότητα αξεχώριστη από την ατομικότητά του. Η διαφορά ανάμεσα στο προσωπικό και το ταξικό άτομο, ο τυχαίος χαρακτήρας των όρων ζωής για το άτομο, παρουσιάζεται μονάχα με την εμφάνιση της τάξης, που είναι η ίδια ένα προϊόν της αστικής τάξης”.(Μαρξ & Ένγκελς, 1989: 116)

Αυτά τα φαινομενικά «ανεξάρτητα άτομα» συνάπτουν άλλου είδους σχέσεις εξάρτησης.

“Αυτές οι εμπράγματα σχέσεις εξάρτησης, αντίθετες από τις προσωπικές, εμφανίζονται επίσης με τέτοιο τρόπο [...] ώστε τα άτομα κυριαρχούνται τώρα από αφαιρέσεις, ενώ προηγούμενα ήταν εξαρτημένα το ένα από το άλλο”.(Μαρξ, 1989: 115)

Οι αμοιβαίες κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται ως ανεξαρτητοποιημένη εξουσία πάνω στα άτομα,

“σαν φυσική δύναμη, σαν τύχη”.(Μαρξ, 1989: 140)

Το έθνος είναι εκείνη η απαραίτητη «αφαίρεση» που ως αναπαράσταση μιας φυσικής κοινότητας καλύπτει αυτό το μόνιμο κενό, αυτή τη μόνιμη απουσία προσανατολισμού που προκύπτει από την απουσία των σταθερών, παραδοσιακών και καθαγιασμένων σχέσεων εξάρτησης. Αυτή η ανάγκη γίνεται πιο πειστική για την εργατική τάξη, η οποία με την εργασία της αξιοποιεί και ισχυροποιεί το κεφάλαιο που στέκεται απέναντί της ως ξένη και εχθρική δύναμη. Οι νέες, μη προσωπικές, εμπράγματα σχέσεις εξάρτησης και εκμετάλλευσης μαζί με την αστική κρατική εξουσία (και αυτή χωρίς το φωτοστέφανο κάποιας δυναστείας με την αρχή της να χάνεται στο μακρινό παρελθόν) χρειάζονται μια νέα νομιμοποίηση. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος και του κεφαλαίου, η φενάκη της ίσης ανταλλαγής, η ατομική ελευθερία δεν αρκούν. Οι θρησκείες, με τα ανεξάντλητα διαθέσιμα αποθέματα εγκαρτέρησης, υπομονής και αναμονής, ανάθεσης και παθητικότητας, μετά την πρώτη περίοδο της λατρείας της Λογικής βρήκαν έναν νέο ρόλο δίπλα στην επιστήμη και στον ορθό λόγο. Εκ των πραγμάτων αποδείχτηκε ότι χρειάζεται η ψευδαίσθηση μιας «μεγάλης οικογένειας» εντός της οποίας κυριαρχούν οι σχέσεις συνεργασίας και οι όποιες διαφορές είναι δευτερεύουσες. Όπως το περιέγραψε ο Ότο Μπάουερ (2016), οι υποτελείς τάξεις αισθάνονται το εθνικό κράτος ως δικό τους, την εξουσία του πιο ανεκτής, την

εκμετάλλευση και το δεσποτισμό από τη δική τους αστική τάξη πιο υποφερτή.

Η χρησιμότητα του έθνους

Η εθνική ιδέα, αιτία και αποτέλεσμα ταυτόχρονα της διάλυσης των παλιών σχέσεων εξάρτησης και υποταγής, έχει κυρίως απελευθερωτικό χαρακτήρα στις αρχές της εθνικής συγκρότησης όταν συνδέεται με αυτήν ακριβώς τη διάλυση. Συμπεριλαμβάνει για πρώτη φορά στην ιστορία, το σύνολο (δυνητικά) του πληθυσμού σε μια ιδεατή κοινότητα στην οποία πρέπει να δίνουν λόγο όλες οι εξουσίες (ακόμα και ο βασιλιάς όταν και όσο υπάρχει) και στο όνομα της οποίας δρουν όλες οι εξουσίες. Αυτή η κοινότητα αποτελείται από ελεύθερους ανθρώπους η ευημερία των οποίων είναι ο διακηρυγμένος στόχος της όποιας εξουσίας. Ταυτόχρονα, η ανάγκη να επενδυθεί αυτή η κοινότητα με έναν μεταφυσικό, ριζωμένο στο παρελθόν και κατευθυνόμενο στο μέλλον προορισμό, καθώς και να παρουσιάζεται ως φυσική, φυλετική, γλωσσική και πολιτισμική (με ό,τι κι αν σημαίνει αυτό), είναι το φυτόρο ολοκληρωτισμών.

(Ενώ το έθνος πρωταρχικά συμπεριλαμβάνει θετικά πληθυσμούς που πρωτύτερα ήταν «αόρατοι», την ίδια στιγμή αποκλείει και απωθεί κατατάσσοντας στο εχθρικό περιβάλλον όσους δεν είναι «δικοί μας», με κριτήρια που συχνά αλλάζουν. Καταρχήν αποκλείονται οι εκτός των συνόρων, η εχθρότητα με άλλα έθνη και λαούς είναι ανομολόγητη «καταστατική αρχή». Οι ολοκληρωτικοί πόλεμοι του 20ού αιώνα θα ήταν αδιανόητοι χωρίς έθνη στη σύγχρονη εκδοχή τους, όπως και οι σημερινοί πόλεμοι και οι ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις πάσης φύσεως χωρίς εθνικές και εθνοτικές συγκρούσεις. Η «εξαγωγή» των εσωτερικών κοινωνικών αντιθέσεων είναι μια αλάνθαστη διέξοδος σε περιόδους κρίσης, αυξανόμενης δυστυχίας και ανασφάλειας για τις λαϊκές μάζες. Όλοι ξέρουν το τέλος, λίγοι ωστόσο θυμούνται την αρχή· στη ναζιστική Γερμανία η διεκδίκηση «ζωτικού χώρου» ήταν το αντίβαρο της επανάστασης, ο Μουσολίνι μιλούσε για «προλεταριακά έθνη», όπως η φτωχή Ιταλία. Αυτή η εχθρότητα προς τα έξω πολύ εύκολα στρέφεται και προς τα μέσα, καθώς τα κριτήρια για το ποιοι εντάσσονται στην εθνική κοινότητα είναι ρευστά. Εθνικές μειονότητες, όσοι δεν μιλούν την κρατική γλώσσα ή δεν πιστεύουν στην επικρατούσα θρησκεία και κυρίως όσοι κοινωνικά και πολιτικά διασπούν την εθνική ενότητα αποκλείονται και ας βρίσκονται εντός των συνόρων.

Η κατασκευή της μνήμης (και της λήθης), η «επινόηση της παράδοσης», η προσαρμογή του παρελθόντος ώστε η κατάληξη στο παρόν έθνος να εμφανίζεται αναπόφευκτη και νομοτελειακή είναι αναγκαία γνωρίσματα των αστικών κρατών.

Το γεγονός ότι το έθνος έχει ιδεολογικό χαρακτήρα (με τις υλικές πρακτικές που τον στηρίζουν) δημιουργημένο από τους ανθρώπους (με τους περιορισμούς τους οποίους θέτει η Ιστορία), που οι ίδιοι του έχουν προσδώσει «αντικειμενικό» (ξεχωριστό από την κάθε ατομική συνείδηση) χαρακτήρα, είναι αυτό που δημιουργεί τις προαναφερόμενες δυσκολίες στον ορισμό του. Το φαινομενικά παράδοξο, η ύπαρξη του έθνους να εξαρτάται από την ύπαρξη της εθνικής συνείδησης αλλά οι άνθρωποι να πιστεύουν ότι διαθέτουν εθνική συνείδηση επειδή ανήκουν σ' αυτό, συναντάται και σε πολλές άλλες περιπτώσεις. Για την ακρίβεια, συμβαίνει σε όλους τους πυλώνες που στηρίζουν σχέσεις εκμετάλλευσης και εξαπάτησης. Οι θεοί υπάρχουν όσο τους πιστεύουν, ενώ οι πιστοί τους πιστεύουν γιατί νομίζουν ότι υπάρχουν· ο βασιλιάς βασιλεύει επειδή έχει υπηκόους, ενώ αυτοί τον υπακούουν επειδή είναι βασιλιάς· κάποιος είναι γαιοκτήμονας μόνο αν του αναγνωρίζεται η γαιοκτησία του, ενώ οι ακτήμονες του την αναγνωρίζουν επειδή την κληρονόμησε από τον πατέρα του.

Η επιτυχία αυτής της ιδεατής κοινότητας για την ενσωμάτωση των εκμεταλλεζόμενων τάξεων είναι αδιαμφισβήτητη. Κάποιες συγκρίσεις με τη θρησκεία, η οποία πολλές φορές είναι βασικό κριτήριο εθνικών διαχωρισμών, είναι αναπόφευκτες. Τα ελληνικά Συντάγματα και οι αναφορές τους από το 1822 ως και σήμερα στην «επικρατούσα θρησκεία» είναι γνωστά. Η ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922 έγινε με βάση τη θρησκεία και όχι τη γλώσσα. Η αντοχή της επίσης είναι εντυπωσιακή, παρά τις διαψεύσεις της από την πρόοδο της ανθρώπινης γνώσης, παρά τις οικονομικοκοινωνικές αλλαγές. Ο αστικός ορθολογισμός και η επιστήμη περιόρισαν τις «δικαιοδοσίες» της, τη μετασχημάτισαν, μα σε καμία περίπτωση δεν απείλησαν την ύπαρξή της.

“Η βάση της αντιθρησκευτικής κριτικής είναι: ο άνθρωπος κάνει τη θρησκεία, όχι η θρησκεία τον άνθρωπο”.(Marx, 1978: 17)

Αυτή η κριτική δεν αρκεί αν δεν γεμίσει τα κενά που καλύπτει η θρησκεία:

“Είναι η φαντασμαγορική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν έχει πραγματωθεί αληθινά [...] είναι ο στεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος, η θαλπωρή ενός άκαρδου κόσμου, είναι το πνεύμα ενός κόσμου απ' όπου το πνεύμα έχει λείψει. Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού. Ξεπέρασμα της θρησκείας σαν απατηλής ευτυχίας του λαού σημαίνει την απαίτηση της πραγματικής του ευτυχίας. Η απαίτηση να αρνηθεί τις αυταπάτες σχετικά με την κατάστασή του σημαίνει απαίτηση να αρνηθεί μια κατάσταση που έχει ανάγκη από αυταπάτες”.(Marx, 1978:17)

Η θρησκεία εκφράζει την άγνοια και την αδυναμία των ανθρώπων απέναντι πρώτα στις

δυνάμεις της φύσης και ύστερα στις κοινωνικές σχέσεις και δυνάμεις που έχουν ξεφύγει από τον έλεγχό του και ταυτόχρονα είναι η απάντηση, η ψευδαίσθηση και το υποκατάστατο της κατανόησης και του εξευμενισμού αυτών των δυνάμεων.

Οι θρησκευτικές αυταπάτες υποχωρούν και τελικά εξανεμίζονται όσο ο άνθρωπος κατανοεί τη φύση των δυνάμεων που βρίσκει απέναντί του και συνειδητά προσπαθεί να τις θέσει υπό τον έλεγχό του.

Αντίστοιχα οι εθνικές αυταπάτες δεν καταπολεμούνται κυρίως με μαθήματα «πραγματικής» ιστορίας ή με λοιδορίες προς τις λαϊκές μάζες για την ευπιστία τους, την καθυστέρηση ή/και τις προκαταλήψεις τους, ιδίως όταν απευθύνονται από καθέδρας. Σε μια κοινωνία ιδιωτών, στην οποία η θέση και η ζωή του καθενός εμφανίζεται ως μοίρα που μπορεί να αλλάξει από στιγμή σε στιγμή, η ιδεατή εθνική κοινότητα με τις τελεολογικές της συνδηλώσεις προσφέρει μια ψευδαίσθηση προέλευσης, προορισμού και νοήματος. Με τον φυσικό και φυλετικό της χαρακτήρα συγκαλύπτει και κάνει ανεκτές την ανισότητα και την εκμετάλλευση εντός μιας μεγάλης φανταστικής οικογένειας, προσφέρει την αυταπάτη της αλληλεγγύης, της αδελφοσύνης και της ανιδιοτέλειας όταν κυριαρχεί το ατομικό συμφέρον.

Η ψευδεπίγραφη εθνική ενότητα ξεπερνιέται με την πραγματική ταξική ενότητα της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων πρώτα, η ψευδαίσθηση της αλληλεγγύης με την πραγματική αλληλεγγύη στο πλαίσιο του λαϊκού κινήματος, οι πανάρχαιες ρίζες και το φανταστικό πεπρωμένο του έθνους με την ιστορία των κοινωνικών αγώνων και τους συνειδητούς απελευθερωτικούς σκοπούς που τίθενται για το μέλλον.

Το εργατικό κίνημα και το έθνος με την «αστική έννοια»

Γύρω από την εμπλοκή της ταξικής πάλης με το εθνικό ζήτημα και ιδίως σε ό,τι αφορά τη στάση του εργατικού και του κομμουνιστικού κινήματος έχουν ειπωθεί πάρα πολλά, παρά ταύτα το θέμα είναι ανεξάντλητο· εξάλλου αυτή η εμπλοκή δεν ήταν ποτέ ζήτημα θεωρίας μόνο, αλλά γραμμής. Στην πλούσια ιστορική εμπειρία πολλές φορές κυριαρχεί ο εκλεκτικισμός και οι άστοχες γενικεύσεις. Συχνά αναφέρονται οι φάσεις κατά τις οποίες από το εθνικό στοιχείο ενισχύθηκαν λαϊκές ή εργατικές επαναστάσεις, ενώ λησμονούνται εκείνες που οδηγήθηκαν σε ήττα. Πολύ περισσότερο δεν συζητιούνται οι επαναστάσεις που δεν έγιναν εξαιτίας ακριβώς του εθνικού στοιχείου ή οι αντεπαναστάσεις, οι πόλεμοι και οι ανθρωποσφαγές που έγιναν στο όνομα της πατρίδας.

Το ίδιο το σύγχρονο έθνος, αν και απαραίτητο συμπλήρωμα των καπιταλιστικών σχέσεων

παραγωγής, δεν είναι μονοσήμαντο δημιούργημα της αστικής τάξης,

“αλλά η συνιστώσα ενός συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των “σύγχρονων” κοινωνικών τάξεων...” (Πουλαντζάς, 2008: 166)

Η αστική τάξη –ειπώθηκε και προηγουμένως– είναι συγκροτημένη εθνικά· το ίδιο συμβαίνει όμως και με την εργατική:

“Η χωρότητα και η ιστορικότητα κάθε ιστορικής τάξης είναι μια παραλλαγή του δικού της έθνους [...] διότι είναι συστατικό μέρος αυτού του έθνους ως συνιστώσα του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στην εργατική τάξη και στην αστική τάξη”. (Πουλαντζάς, 2008: 169)

Το προλεταριάτο δεν είναι πρώτα παγκόσμιο και μετά την κατάτμησή του διαιρεμένο σε εθνικά τμήματα· υπάρχει πρώτα από όλα σε εθνική βάση. Η ταξική του συνείδηση διαμορφώνεται πάντα στην αντιπαράθεσή του με τη δική του αστική τάξη στο χώρο του εθνικού κράτους κυρίως. Η ανάπτυξη αυτής της συνείδησης είναι «ανισόμετρη», όπως και η καπιταλιστική ανάπτυξη, και οι αντικαπιταλιστικές επαναστάσεις είναι και αυτές «εθνικές» με αυτή την έννοια· δεν συμβαίνουν ταυτόχρονα και δεν έχουν την ίδια κατάληξη παντού.

“Μόνο στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μια επιμέρους τάξη μπορεί να διεκδικήσει τη γενική κυριαρχία”. (Marx, 1978: 29)

Από τη στιγμή που το εθνικό κράτος, η «χώρα», καθίσταται η υλική έκφραση της «κοινωνίας ως όλου» κάθε τάξη οφείλει να παρουσιάσει τα δικά της συμφέροντα ως γενικά πρώτα από όλα μέσα στη χώρα.

Αυτό το σημείο χρειάζεται διευκρινίσεις. Ας δούμε πώς έθεσαν το θέμα οι Μαρξ (Marx) και Έγκελς (Engels) στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο:

“Οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα. Δεν μπορείς να τους πάρεις κάτι που δεν έχουν. Εφόσον το προλεταριάτο πρέπει, πρώτα απ’ όλα, να κατακτήσει την πολιτική υπεροχή, πρέπει να ανυψωθεί το ίδιο σε έθνος, είναι και εθνικό, αν και όχι με την αστική έννοια της λέξης” (Μαρξ & Έγκελς, 1997: 63)

Το απόσπασμα αρχίζει με μια απόλυτη, εκκωφαντική, ακραία θα έλεγε κανείς, διακήρυξη του προλεταριακού διεθνισμού, διαπίστωση και πρόταγμα μαζί. Αυτή η διακήρυξη συχνά αντιπαραβάλλεται με τη συνέχεια, όπου το προλεταριάτο καλείται να γίνει εθνικό «αν και όχι με την αστική έννοια». Αυτή η συνέχεια νομιμοποιεί, σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, την

εθνική ενότητα με την αστική τάξη ή τμήματά της (με διάφορα προσχήματα), την υπόκλιση στους διάφορους εθνικούς μύθους, τη συστράτευση σε ιμπεριαλιστικούς πολέμους, την ανοχή στην αποικιοκρατία από κάποια ΚΚ (π.χ. της Γαλλίας) και την ανοχή σε αυταρχικά ή και δικτατορικά καθεστώτα από κάποια άλλα (π.χ. της Συρίας) στο όνομα της αντιιμπεριαλιστικής πάλης. Στο Μανιφέστο πρωτότερα λέει:

“Αν όχι στο περιεχόμενο, τουλάχιστον στη μορφή, η πάλη του προλεταριάτου ενάντια στην αστική τάξη είναι πάλη σε εθνικό επίπεδο. Το προλεταριάτο της κάθε χώρας πρέπει, φυσικά, πρώτα απ’ όλα να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με την αστική τάξη της χώρας του”. (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 42)

Οι «διαφορετικές» ερμηνείες είχαν αρχίσει από τότε. Στο Συνέδριο της Γκότα το 1875 η πτέρυγα του Λασάλ (Lassalle) είχε βάλει τη σφραγίδα της. Ο Μαρξ αισθάνεται την ανάγκη να ερμηνεύσει ο ίδιος τον εαυτό του:

“Είναι τελείως αυτονόητο ότι η εργατική τάξη, για να μπορέσει γενικά να αγωνιστεί, πρέπει να οργανωθεί σαν τάξη στη χώρα της, και ότι ο τόπος της είναι το άμεσο θέατρο του αγώνα της. Απ’ αυτή την άποψη, ο ταξικός της αγώνας είναι εθνικός όχι στο περιεχόμενο, αλλά όπως λέει το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, στη “μορφή” [...] Για τις διεθνείς λειτουργίες της γερμανικής εργατικής τάξης ούτε λέξη λοιπόν!” (Μαρξ, 2010: 26)

Το εθνικό κράτος, η χώρα, είναι το «θέατρο του αγώνα», ενώνει τις δύο βασικές αντίπαλες τάξεις, όπως το πεδίο της μάχης ενώνει δύο αντίπαλους στρατούς όταν πολεμούν. Η εργατική τάξη, όπως και το κόμμα που δρα για τη χειραφέτησή της, δεν πρέπει να κλείνεται στον εαυτό της, να περιορίζεται στην υπεράσπιση των δικών της, «ιδιαιτέρων» συμφερόντων (μισθών, συντάξεων κτλ.)· χρειάζεται να απευθύνεται στην πλατιά λαϊκή πλειοψηφία, σε όσους ταλαντεύονται, να μιλά «στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας». Το εργατικό κίνημα δεν πρέπει να περιφρονεί κανένα ζήτημα δημοκρατίας, εθνικής καταπίεσης, αλλά να αναζητά

“το γενικό πρόσχημα» που «ζαλίζει τις μισοεπαναστατικές τάξεις” (Μαρξ, 2012: 154)

να απαντά στις προκλήσεις που απευθύνονται στην «κοινωνία ως όλο». Όλα αυτά όμως όχι για να ενώνεται με την αστική τάξη, επομένως όχι στο όνομα της εθνικής ενότητας, του έθνους «με την αστική έννοια», αλλά για να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του μαζί της, να πάρει την εξουσία ανατρέποντάς την. Οι μπολσεβίκοι πραγματοποίησαν αυτά τα «εθνικά» εργατικά τους καθήκοντα, βρήκαν τα «γενικά προσχήματα» της ειρήνης, της γης και της

εξουσίας των σοβιέτ, απευθύνθηκαν σε όλες τις υποτελείς τάξεις, στη συντριπτική πλειονότητα του ρώσικου έθνους αλλά και των καταπιεζόμενων εθνών της Ρωσίας, και όλα αυτά για να μετατρέψουν τον πόλεμο σε εμφύλιο. Αντίθετα, οι σοσιαλδημοκράτες της Δεύτερης Διεθνούς προσχώρησαν στο έθνος «με την αστική έννοια», δικαιολόγησαν τον πόλεμο (από τη πλευρά του έθνους του βέβαια ο καθένας), πολέμησαν ενάντια στους εξωτερικούς πρώτα, και στους εσωτερικούς έπειτα, εχθρούς, τους επαναστάτες εργάτες που διασπούσαν την εθνική ενότητα.

Η πρόκληση του εθνικού ζητήματος

Το εθνικό ζήτημα έχει θέσει διλήμματα στο εργατικό κίνημα σε πολλές και διαφορετικές συγκυρίες. Η σωστή επαναστατική τακτική ανάλογα με την κάθε περίπτωση απαιτεί αναλυτική εξέταση των συγκεκριμένων καταστάσεων, κάτι που ξεφεύγει από το πλαίσιο του παρόντος άρθρου. Όμως, κάποια γενικά κριτήρια μπορούν να τεθούν.

Όταν δεν έχει κατακτηθεί η εθνική ανεξαρτησία, όταν υπάρχει ξένη κατοχή, αποικιοκρατική κυριαρχία, άλυτα προβλήματα εθνικής αυτοδιάθεσης, όταν από το «γενικό συμφέρον» δεν αποκλείεται εκ των προτέρων το σύνολο της αστικής τάξης, τότε μπορεί το εθνικό ζήτημα να τίθεται στην κυριολεξία του, δίχως εισαγωγικά. Στην ανατολική Ουκρανία, για παράδειγμα, η πάλη ενάντια στην ημιφασιστική κυβέρνηση του Κιέβου έχει και την πλευρά της πάλης για εθνική απελευθέρωση των ρωσόφωνων πληθυσμών και την πλευρά της αντιφασιστικής πάλης με προλεταριακό χαρακτήρα, όπως και δύο συνιστώσες, μία αστική και μία αριστερή, που μπορούν να συνυπάρχουν και να ανταγωνίζονται για την ηγεμονία. Ανάλογη είναι η κατάσταση και στην Παλαιστίνη ή στο Κουρδιστάν.

Στην Ελλάδα κατά τον πόλεμο του 1940-41 και την περίοδο της τριπλής κατοχής 1941-44 η πάλη για την εθνική απελευθέρωση μπήκε στην ημερήσια διάταξη με τον πιο επιτακτικό τρόπο από τη στιγμή που αυτές οι οποίες απομυζούσαν και συνέτριβαν τον ελληνικό λαό ήταν πρώτα απ' όλα οι δυνάμεις κατοχής. Γράφει ο Δημήτρης Γληνός στο Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο:

“Από τη στιγμή που διαπιστώνεται, πως ο εθνικός απελευθερωτικός αγώνας επιβάλλεται αναπόδραστα από τις σημερινές αντικειμενικές συνθήκες της χώρας μας [...] βγαίνει επιτακτικό το χρέος από τη μια μεριά για όλο το λαό να ενταχθεί σε μια ενιαία εθνική ενότητα, αφήνοντας για την ώρα κατά μέρος κάθε διαφορά πολιτική ή ιδεολογική που πηγάζει από τα μερικώτερα συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων, όταν για όλους τους Έλληνες και για όλες τις κοινωνικές τάξεις προβάλλει τώρα το υπέρτατο συμφέρον να

σωθούν, να κατακτήσουν και να διατηρήσουν τη λευτεριά τους”.(Γληνός, 1944: 45)

Μαζί με την ορθή τοποθέτηση της εθνικής απελευθέρωσης στην πρώτη γραμμή θεωρούνταν αναγκαίο η εργατική τάξη να αφήσει «κατά μέρος» τα δικά της, «μερικώτερα συμφέροντα» (καθότι η αστική δεν αφήνει ποτέ κατά μέρος τα δικά της), αντί να εκφράσει αυτή τα «γενικά δικαιώματα της κοινωνίας». Η υποτίμηση της αυτοτέλειας των εργατικών και των λαϊκών συμφερόντων στο όνομα της εθνικοαπελευθερωτικής πάλης ήταν ο πυρήνας της γραμμής που, παρά την εποποιία 1941-49, κατέληξε στην ήττα.

Σήμερα, με την κυριαρχία των πολυεθνικών πολυκλαδικών μονοπωλίων, τη δράση των υπερεθνικών ολοκληρώσεων, το οξυμμένο ζήτημα του δημόσιου χρέους για πολλές χώρες και τις μορφές και τις επιπτώσεις της καπιταλιστικής διεθνοποίησης αναδύεται ένα νέου τύπου εθνικό ζήτημα, που δεν είναι κατάλοιπο του παρελθόντος αλλά αποτέλεσμα της προσπάθειας του κεφαλαίου να διατηρήσει και να αυξήσει την κερδοφορία του. Σε κατάσταση επιτροπείας, όπως αυτή που βρίσκεται η χώρα μας από την ΕΕ και το ΔΝΤ, ο κύριος στόχος είναι η επίθεση στους μισθούς και στα εργατικά δικαιώματα, μια βουτιά στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Ωστόσο, είτε για να επιτευχθεί αυτός ο κύριος στόχος είτε εξαιτίας της επίτευξής του, αλλάζει συνολικά η κατάσταση: οι δημόσιες δομές και τα δημόσια δίκτυα απαξιώνονται ή ιδιωτικοποιούνται, μεσαία στρώματα επίσης χτυπιούνται, παραβιάζεται επανειλημμένα το Σύνταγμα, επιστρατεύονται οι φασιστικές εφεδρείες, στοχοποιείται και ταπεινώνεται συνολικά ο ελληνικός λαός (όταν λέγεται βέβαια ότι οι Έλληνες είναι τεμπέληδες και μαθημένοι στην πολυτέλεια, δεν αναφέρονται σε εφοπλιστές και τραπεζίτες, αλλά έτσι συγκαλύπτεται ο ταξικός χαρακτήρας της επίθεσης).

Αυτές οι επιπτώσεις αφορούν την «κοινωνία ως όλο» και όχι μόνο τη σχέση μισθών-κερδών, άρα μια απάντηση από εργατική απελευθερωτική σκοπιά χρειάζεται να απευθύνεται στην πλατιά λαϊκή πλειοψηφία και αυτήν να εμπνέει, να απαντά στο σύνολο των ζητημάτων, να αφορά τη χώρα και όχι μόνο την τάξη, εν ολίγοις μια απάντηση εθνική όσον αφορά το χώρο, το «θέατρο του αγώνα». Ο αγώνας αυτός όμως ενάντια στους σύγχρονους δυνάστες λαών και χωρών (και της δικής μας) είναι υπόθεση της εργαζόμενης πλειοψηφίας και όχι του συνόλου του έθνους. Για την ακρίβεια μάλιστα, στρέφεται ενάντια στην αστική τάξη της Ελλάδας, άρα δεν είναι καθόλου εθνικός («με την αστική έννοια»). Η ίδια η ελληνική αστική τάξη, προκειμένου να αποφύγει την υποβάθμισή της, έγινε η αιτία της μνημονιακής καταγίδας, έφερε την επιτροπεία, είναι φανατικά στρατευμένη στο «Μένουμε Ευρώπη», αυτή η ίδια στοχοποίησε τους «Έλληνες» (για να πείσει τους εργαζομένους) ως διεφθαρμένους και τεμπέληδες.

Γενικότερα το εθνικό κράτος είναι μια πολύ κακή κρυψώνα από την καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση για τους εργαζομένους οποιασδήποτε εθνικότητας. Τα εθνικά κράτη, για την εξυπηρέτηση αστικών συμφερόντων εμπνεύστηκαν, προπαγάνδισαν, υπέγραψαν και υλοποίησαν όλες τις διεθνείς συμφωνίες και συγκρότησαν όλες τις διεθνείς ολοκληρώσεις και τους διεθνείς οργανισμούς. Αυτά τα ίδια συχνά περιορίζουν ή ακυρώνουν τους δικούς τους νόμους, Συντάγματα και κυριαρχικά δικαιώματα (βλ. ΤΤΙΡ, ειδικές οικονομικές ζώνες) στο όνομα της εθνικής ανάπτυξης.

Μερίδες ή και το σύνολο του αστικού πολιτικού προσωπικού είναι οι πιο μαχητικοί υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης και των ολοκληρώσεων. Σε καμιά περίπτωση βέβαια δεν εγκαταλείπουν και δεν απαξιώνουν το εθνικό κράτος παρά μόνο εκεί όπου αποτυπώνονται εργατικές και λαϊκές κατακτήσεις. Ακριβώς για την υπονόμηση των τελευταίων εμφανίζουν την καπιταλιστική διεθνοποίηση ως μονόδρομο, μια αναπόδραστη και φυσική εξέλιξη. Ωστόσο, η δικαιολόγηση και η νομιμοποίηση αυτού του μονόδρομου γίνεται πάντα στο όνομα του εθνικού συμφέροντος και συνδυάζεται με τους παραδοσιακούς εθνικούς ανταγωνισμούς (στην περίπτωση μας με την Τουρκία). Ας μην ξεχνάμε τη θιασώτη του νεοφιλελευθερισμού και της παγκοσμιοποίησης Μ. Θάτσερ (Μ. Thatcher) και τον πόλεμο που έκανε με τον παραδοσιακό, παλιομοδίτικο τρόπο στις Μαλβίνες. Στη χώρα μας αποκαλυπτική από αυτή την άποψη είναι η μορφή του Άνθιμου στη Θεσσαλονίκη με τις γνωστές εθνικιστικές, ακροδεξιές και ρατσιστικές του απόψεις που καλούσε το ποίμνιό του να ψηφίσει «ΝΑΙ» στο δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου του 2015. Ο αστικός κοσμοπολιτισμός και η εθνική ιδεολογία αλληλοσυμπληρώνονται.

Στην εποχή μας, εκτός από τις περιπτώσεις άλυτων εθνικών ζητημάτων, όπως αυτά που αναφέρθηκαν στην αρχή αυτής της ενότητας, η κατάσταση παραπέμπει στην άποψη του Λένιν:

“Οι πραγματικοί εθνικοί πόλεμοι, όπως εκείνοι που έγιναν στην περίοδο 1789-1871, είχαν σαν βάση μια μακρόχρονη πορεία μαζικών εθνικών κινημάτων, αγώνα ενάντια στην απολυταρχία και τη φεουδαρχία, αποτίναξης του εθνικού ζυγού και δημιουργίας κρατών πάνω σε εθνική βάση, σαν προϋπόθεση για μια καπιταλιστική εξέλιξη. Η εθνική ιδεολογία που

δημιούργησε αυτή η εποχή άφησε βαθιά ίχνη στη μάζα των μικροαστών και σε ένα μέρος του προλεταριάτου. Οι σοφιστές της αστικής τάξης και οι προδότες του σοσιαλισμού που σέρνονται πίσω τους επωφελούνται σήμερα, σε μια εντελώς διαφορετική εποχή, στην ιμπεριαλιστική εποχή, απ' αυτό το γεγονός, για να διασπάσουν τους εργάτες και να τους αποσπάσουν από τα ταξικά τους καθήκοντα και τον επαναστατικό αγώνα ενάντια στην αστική τάξη. Σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά επαληθεύονται τα λόγια του Κομμουνιστικού Μανιφέστου ότι "οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα". (Λένιν, 1988γ: 162)

Εργαλείο με άποψη

Ωστόσο, εκτός από το έθνος ως διαφιλονικούμενο χώρο, τη χώρα δηλαδή, πόσο είναι εφικτή η αξιοποίηση της εθνικής ιδέας, της «πατρίδας», του εθνικού πολιτισμού; Έχουν μόνο «αστική έννοια»; Ειπώθηκε πιο πριν ότι δεν είναι μονοσήμαντα δημιουργήματα της αστικής τάξης αλλά και της ταξικής πάλης συνολικά.

“Σε κάθε εθνικό πολιτισμό υπάρχουν, έστω και όχι αναπτυγμένα, στοιχεία δημοκρατικού και σοσιαλιστικού πολιτισμού, επειδή σε κάθε έθνος υπάρχει η εργαζόμενη και εκμεταλλεζόμενη μάζα, που οι συνθήκες της ζωής της γεννούν αναπόφευκτα τη δημοκρατική και τη σοσιαλιστική ιδεολογία. Σε κάθε έθνος όμως υπάρχει και αστικός πολιτισμός [...] και μάλιστα όχι απλώς σαν “στοιχεία” πολιτισμού, αλλά σαν κυρίαρχος πολιτισμός. Γι’ αυτό ο “εθνικός πολιτισμός” γενικά είναι ο πολιτισμός των τσιφλικάδων, των παπάδων και της αστικής τάξης”.(Λένιν, 1988α: 118)

Ο εθνικός πολιτισμός, οι παραδόσεις, η επίσημη ιστορία, οι αξίες είναι κυρίαρχα αστικές, ενώ κάποια στοιχεία τους είναι «δημοκρατικά και σοσιαλιστικά». Αυτό δεν είναι αποτέλεσμα απλώς της γενικής κυριαρχίας της αστικής τάξης οπότε φυσιολογικά θα κυριαρχεί και η δική της άποψη για το έθνος. Μηχανισμοί όπως ο στρατός, η αστυνομία, η εκκλησία, το κοινοβούλιο έχουν τη δική τους υλικότητα, ένα φάσμα δυνατοτήτων συγκεκριμένο από την ίδια τους τη δομή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουν μια δομική επιλεκτικότητα, δηλαδή ότι λειτουργούν όχι μόνο ανάλογα με το ποιος τους χειρίζεται, αλλά αντίθετα «επιλέγοντας» σε ποιες κοινωνικές δυνάμεις ταιριάζουν. Από κει προκύπτει και η ανάγκη συντριβής του αστικού κράτους και όχι η κατοχή του για «ιδία χρήση» από την εργατική τάξη. Και ο κόσμος των παραστάσεων, των αξιών και του δικαίου, των εθίμων, της γλώσσας και των ιδεών δεν είναι τόσο εύκαμπτος όσο φαίνεται. Καταρχήν συνδέεται με συγκεκριμένες πρακτικές και συχνά με μηχανισμούς. Τι θα ήταν ο Θεός χωρίς την εκκλησία, τις προσευχές και τις γιορτές, τι θα ήταν η ιδέα της εργατικής πάλης και του κομμουνισμού χωρίς σωματεία, συλλογικότητες, κόμματα, απεργίες και διαδηλώσεις; Επίσης, οι ιδέες

μεροληπτούν υπέρ κάποιων δυνάμεων και κατά κάποιων άλλων από την ίδια τη σημασία και το φορτίο τους. Τι θα ήταν, κατά τον ίδιο τρόπο, η εθνική ιδέα χωρίς παρελάσεις, σημαίες, σύμβολα και μνημεία, χωρίς το κράτος, το στρατό κτλ.; Οι φορείς λοιπόν που τη στηρίζουν καθώς και ο ίδιος ο πυρήνας της εθνικής ιδέας είναι εχθρικά απέναντι στην εργατική χειραφέτηση παρά τις αντιφάσεις της.

Το έθνος είναι μια ιδέα με μεγάλη αοριστία και φαινομενικά πολλές ερμηνείες. Αυτό είναι αναπόφευκτο· τα «γενικά δικαιώματα» μπορούν να εκφραστούν μόνο με «γενικές» ιδέες. Ελευθερία, ιδιοκτησία, δημοκρατία, θεός, λογική και ανθρωπισμός, ισότητα και δικαιοσύνη είναι μερικές από αυτές, ανάμεσά τους και η πατρίδα. Έτσι διεξάγονται οι σοβαροί αγώνες εξάλλου:

“Η προθυμία μιας ύπαρξης να επικαλεστεί το ύψιστο και γενικότατο, δηλαδή κανονιστικές αρχές και αξίες, υποδηλώνει ταυτόχρονα την προθυμία της να φτάσει στα άκρα”. (Κονδύλης, 1991: 135)

Οι αφηρημένες ιδέες, για να λειτουργήσουν απελευθερωτικά, πρέπει να στηρίζονται στην αντικειμενική πραγματικότητα και όσον αφορά το αξιακό-δεοντικό τους στοιχείο να αποκτούν συγκεκριμένο νόημα. Οι ιδέες της εργατικής χειραφέτησης στηρίζονται στην αντικειμενική ύπαρξη των τάξεων (η ίδια η ύπαρξη εκμετάλλευσης σημαίνει ταξική κοινωνία), της εργατικής τάξης ως αντικειμένου εκμετάλλευσης καθώς και στις δυνατότητες απελευθέρωσής της από τα δεσμά του κεφαλαίου, στη δυνατότητα των εργατών να διαχειρίζονται συλλογικά την παραγωγή και τη ζωή τους. Δεν στηρίζονται σε κάποιο πεπρωμένο ή άνωθεν προορισμό, αλλά στις συνειδητές αποφάσεις, στηρίζονται στη γνώση, στη λογική και στη θέληση και όχι στην πίστη και στις παρορμήσεις.

Αντίθετα, έννοιες που λειτουργούν κυρίως συμβολικά, εγείρουν συναισθήματα, ενώ παραλύουν τη σκέψη και συσκοτίζουν τους σκοπούς και τις δυνάμεις που υπηρετούν,

“παραμένουν αναγκαστικά αόριστες, έτσι ώστε να φαίνεται ότι κατά κάποιον τρόπο ζητούν από μόνες τους ερμηνευτή”. (Κονδύλης, 1991: 126)

Ο Θεός δεν μιλά ποτέ από μόνος του, οι γραφές δεν φτάνουν, χρειάζονται οι παπάδες.

Τι σημαίνει «πατρίδα»; Αρχικά μια σαφώς ορισμένη επικράτεια και τους ανθρώπους που κατοικούν σε αυτήν. Ας αναλογιστούμε το νόημα του πατριωτισμού, του έθνους, των εθνικών φρονημάτων και του εθνικού συμφέροντος και πόσες φορές άλλαξε και αλλάζει στη

χώρα μας.

Το 1849 στη Γαλλία οι «ορεινοί» (η ριζοσπαστική πτέρυγα της εθνοσυνέλευσης) κατήγγειλε την κυβέρνηση για παραβίαση του Συντάγματος. Σχολιάζει ο Μαρξ:

“Μήπως οι ορεινοί δεν είχαν καταλάβει ακόμα, παρ’ όλη την πείρα της συντακτικής συνέλευσης, ότι η ερμηνεία του συντάγματος δεν ανήκε πια σε κείνους που το είχαν κάνει, μα μονάχα σε κείνους που το είχαν δεχτεί; Ότι το κείμενό του έπρεπε να ερμηνεύεται στη βιώσιμη έννοιά του κι ότι η αστική έννοια ήταν η μόνη βιώσιμη έννοιά του; Ότι ο Βοναπάρτης κι η βασιλική πλειοψηφία της εθνοσυνέλευσης ήταν οι αυθεντικοί ερμηνευτές του συντάγματος, όπως ο πάπας είναι ο αυθεντικός ερμηνευτής της Βίβλου και ο δικαστής ο αυθεντικός ερμηνευτής του νόμου;” (Μαρξ, 2012: 112)

Το έθνος ως ιδέα μεταφέρει τον «φυσικό», βιολογικό του χαρακτήρα, τους μύθους του, την καταγωγή του και τα πεπρωμένα του, όπως και το βασικό του στοιχείο, την εθνική ενότητα, όπως η χελώνα το καβούκι της. Έχει, θα μπορούσαμε να πούμε, σημασιολογική επιλεκτικότητα, επιλέγει τον ερμηνευτή του. Διαλέγει αυτούς ακριβώς που το συγκρότησαν και, παρά τις στροφές της ιστορίας, το κρατούν με νύχια και με δόντια: την αστική τάξη και το κράτος της. Στην Ελλάδα, η σύνδεση με την εκκλησία, η υπεροχή της ελληνικής φυλής, οι πόλεμοι και η εχθρότητα με τους γειτονικούς λαούς, σε αντίθεση με την υποταγή στον βρετανικό και τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, είναι τα κυρίαρχα κομμάτια της παράδοσης, του «εθνικού πολιτισμού» μας. Η αστική έννοια είναι η «μόνη βιώσιμη έννοιά του». Σύμφωνα με αυτήν, η επιτροπεία από την ΕΕ και ο περιορισμός των δημοκρατικών δικαιωμάτων του ελληνικού λαού είναι αναγκαία κακά, όπως η συνεργασία με τους Γερμανούς κατακτητές παλιότερα. Η ιστορία είναι γεμάτη από τέτοιες κραυγαλέες αντιφάσεις. Οι εθνικιστές του Φράνκο νίκησαν στην Ισπανία με στρατιώτες Μαροκινούς πεζικάριους και η κυβέρνηση των Βερσαλλιών νίκησε την Κομμούνια με τη βοήθεια των Πρώσων το 1871. Ο εχθρός που έπρεπε να συντριβεί σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ήταν ο εσωτερικός, αυτές οι δυνάμεις που διασπούσαν την εθνική ενότητα και αποκλείονταν από το έθνος με τη «μόνη βιώσιμη έννοια», οι ίδιοι τους οι λαοί.

Ο πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ Άρης Βελουχιώτης στο λόγο του στη Λαμία αποδέχτηκε όλους τους κυρίαρχους εθνικούς μύθους για την καθαρότητα της «αρχαίας ελληνικής φυλής» που «δεν έσβησε» και δεν «διασταυρώθηκε μ’ άλλες φυλές», όπως ισχυριζόταν ο Φαλμεράιερ (Fallmerayer), για τον ελληνικό λαό της «χώρας της λευτεριάς και του πολιτισμού» και όχι της «ζούγκλας» και που θα μπορούσε «να ξαναπάρει όπως και παλιότερα ολόκληρη την ανθρωπότητα απ’ το χέρι και να της δείξει καινούριους δρόμους πολιτισμού και προόδου».

Αν αποφασίσεις να στηριχτείς στην εθνική ιδέα για να προσεγγίσεις τους απλούς ανθρώπους του λαού μ' αυτό τον τρόπο πρέπει και να υποκλιθείς σ' όλους τους συνειρμούς που προκαλεί σ' αυτούς τους λαϊκούς ανθρώπους. Πώς μπορείς στο τέλος να πολεμήσεις ενάντια στους εμπνευστές αυτών των συνειρμών, στους «αυθεντικούς ερμηνευτές» τους;

Ο Άρης δεν έμεινε στην ιστορία των κοινωνικών αγώνων εξαιτίας της παραπάνω υπόκλισης στην «αστική έννοια» του έθνους αλλά παρά την υπόκλιση αυτή. Έμεινε στην ιστορία για την αδιαλλαξία που επέδειξε απέναντι στη δική του αστική τάξη.

Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση: Είναι διαφορετικό να αξιοποιείς τις αντιφάσεις της εθνικής ιδέας, να αποκαλύπτεις τον προσχηματικό της χαρακτήρα, να υπενθυμίζεις πόσες φορές οι εθνικόφρονες πάσης φύσεως έδωσαν «γη και ύδωρ», από το να εμφανίζεσαι εσύ ο γνήσιος εκπρόσωπός της. Η αξιοποίηση της εθνικής ιδέας για επαναστατικούς κοινωνικούς σκοπούς, αν και μπορεί να έχει πρόσκαιρα αποτελέσματα (όταν, για παράδειγμα, υπάρχει ξένη κατοχή ή εθνικοαπελευθερωτικά καθήκοντα), μακροπρόθεσμα, όταν τα πράγματα φτάνουν στην αναμέτρηση με τον εσωτερικό ταξικό εχθρό, το εργαλείο στρέφεται ενάντια στο χρήστη.

ήμερα που ο αγώνας ενάντια στην επιτροπεία της ΕΕ και του ΔΝΤ, που οι «ξένοι επικυρίαρχοι» είναι η αστική τάξη στο σύνολό της, η επίκληση της εθνικής ιδέας είναι άστοχη. Ο πυρήνας της, η εθνική ενότητα, κυριαρχεί όπως πάντα. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς τη χρήση των ανάλογων όρων στον δημόσιο διάλογο (π.χ. εθνικά θέματα ή εθνικοί στόχοι) ή να συζητήσει με τους απλούς εργαζομένους για να διαπιστώσει ότι, όταν κάτι λέγεται «εθνικό», σημαίνει ότι δεν είναι ταξικό, ότι ενώνει και δεν διαχωρίζει τους ανθρώπους σε τάξεις και αντίπαλες ιδεολογίες. Το «εθνικό» παραπέμπει στη συνέχεια και όχι στη ρήξη, στην πάλη για μια συνολική επανεκκίνηση χωρίς μια συνολική ανατροπή, απωθεί τους παλιούς και τους νέους εθνικούς διχασμούς. Η ερμηνεία της εθνικής ιδέας από μια άλλη, εργατική, απελευθερωτική οπτική προϋποθέτει πολλούς αστερίσκους σε μια κυρίαρχη και κατοχυρωμένη αντίληψη· το πρόβλημα όμως με τις υποσημειώσεις είναι ότι πολύ λίγοι τις διαβάζουν.

Το μέλλον του έθνους

Το μέλλον του έθνους στην πορεία προς τον κομμουνισμό δεν μπορεί να προδιαγραφεί μέχρι τέλους. Σίγουρα σε έναν κόσμο στον οποίο θα υπάρχει ακόμα καπιταλισμός και αστικά κράτη θα αποτελεί μονάδα εργατικής εξουσίας, χώρο οργάνωσης των κυρίαρχων εργατικών τάξεων. Με την εξαφάνιση των σχέσεων εκμετάλλευσης σε πλανητική κλίμακα προκύπτει το πρόβλημα του χώρου οργάνωσης της αυτοκυβέρνησης των «ελεύθερα συνεταιρισμένων

παραγωγών». Θα είναι συγκροτημένος σε εθνική βάση ή ευρύτερη; Το ίδιο το έθνος ως ιδεατή κοινότητα θα είναι συνδεδεμένο με τέτοιους χώρους οργάνωσης ή όχι; Σίγουρα θα συνεχίσει την ύπαρξή του ως τέτοια κοινότητα ανθρώπων για πολύ καιρό αν όχι για πάντα. Τα ερωτήματα αυτά ξεφεύγουν από τον ορίζοντα αυτού του κειμένου. Ωστόσο, επειδή ο κομμουνισμός είναι τάση και πρόταγμα χειραφέτησης που εδράζεται στο παρόν και όχι υπόθεση του μακρινού μέλλοντος, μπορούν να τεθούν από τώρα κάποια κριτήρια.

Οι θεσμοί στην υλική και στην ιδεατή τους πλευρά πάντα θα υπάρχουν. Ποτέ δεν θα ταυτίζεται χωρίς εντάσεις το κοινωνικό και το ατομικό, πάντα οι κοινωνικές αντιλήψεις, παραστάσεις και κανόνες θα έχουν εξωτερική υπόσταση απέναντι στην ατομική συνείδηση. Η ανθρώπινη-κοινωνική προέλευσή τους αποκρύπτεται στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Στην ιστορία της, ο τεθειμένος τους χαρακτήρας θα είναι φανερός. Αν για τη θρησκεία αυτό σημαίνει την εξαφάνισή της σταδιακά, για το έθνος δεν ισχύει αυτό απαραίτητα. Θα εξαφανιστεί ο απατηλός φυσικός, φυλετικός του χαρακτήρας, όπως και οι συνδηλώσεις ανωτερότητας και πεπρωμένου. Θα γίνει μια εθελοντική κοινότητα ανθρώπων, ένα ζήτημα συνείδησης, αυτό που κατά βάθος είναι και σήμερα. Αυτή η προοπτική δεν μπορεί παρά να αντανακλάται και στην κομμουνιστική πρωτοπορία και στους αναγκαίους εργατικούς αγώνες τού σήμερα.

Ένα κίνημα για την εργατική χειραφέτηση σήμερα, που συχνά οι ταξικοί εχθροί είναι και εξωτερικοί, δεν μπορεί παρά να αντιμετωπίζει το εθνικό κράτος ως το αναπόφευκτο και πρωτεύον «θέατρο του αγώνα» του, το χώρο στον οποίο πρέπει να επιβάλει κατακτήσεις και νίκες, το χώρο του οποίου πρέπει να πάρει τον έλεγχο. Η τακτική δεν μπορεί βέβαια να είναι ίδια παντού. Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα είναι αναγκαία η πάλη όχι μόνο για τα εργατικά συμφέροντα αλλά για το σύνολο των γενικών ζητημάτων που προκύπτουν (πάλη ενάντια σε κάθε επιτροπεία, σε κάθε περιορισμό των δημοκρατικών δικαιωμάτων, για το δικαίωμα του λαού να αποφασίζει για την τύχη του). Σε αυτούς τους αγώνες η εργατική τάξη χρειάζεται να απορρίπτει την εθνική ιδεολογία με τους μύθους της, την εθνική ενότητα με τη δική της αστική τάξη και τη συστράτευση μαζί της για την εθνική ανάπτυξη καθώς και την εχθρότητα απέναντι σε άλλους λαούς εντός και εκτός συνόρων.

Η κομμουνιστική πρωτοπορία κατανοεί και ερμηνεύει τα αισθήματα εθνικής αγανάκτησης και πληγωμένης εθνικής αξιοπρέπειας που διακατέχουν τους εργαζομένους σε χώρες όπως η Ελλάδα –ιδίως τη στιγμή που ενοχοποιούνται σε εθνική βάση–, αλλά δεν υποκλίνεται σ' αυτά και επιδιώκει να τα μετασηματίσει σε εργατική αξιοπρέπεια και πάλη. Η οργάνωση αυτής της πάλης και η συγκρότηση οργάνων και θεσμών με αυτοτέλεια από τους αστικούς εθνικούς θεσμούς, και σε σύγκρουση με αυτούς, καταπολεμά υλικά και ιδεολογικά το έθνος

«με την αστική έννοια».

Όπως η εργατική τάξη για να απελευθερωθεί χρειάζεται τις δικές της οργανώσεις και τους δικούς της θεσμούς, έτσι χρειάζεται και τις δικές της ιδέες και όχι δανεικές.

Βιβλιογραφία

Άντερσον, Μπ. (1997), Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Αθήνα, Νεφέλη.

Γληνός, Δ. (1944), Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, Αθήνα, Ο Ρήγας (επανέκδοση).

Hobsbawm, E.J. (1994), Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα.

Ilyenkov, E. (2016), Η διαλεκτική του ιδεατού, Τρίκαλα, Επέκεινα.

Κονδύλης, Π. (1991), Ισχύς και απόφαση: Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών, Αθήνα, Στιγμή.

Λεβί, Μ. (1993), Το εθνικό ζήτημα, Αθήνα, ΣΤΑΧΥ.

Λένιν, Β.Ι. (1988α), Άπαντα, τόμ. 24, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β.Ι. (1988β), Άπαντα, τόμ. 25, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β.Ι. (1988γ), Άπαντα, τόμ. 26, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Lefebvre, G. (2003), Η Γαλλική Επανάσταση, Αθήνα, ΜΙΕΤ.

Marx, K. (1978), Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μαρξ, Κ. (1987), Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1989), Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τόμος Α΄, Αθήνα, Στοχαστής.

Μαρξ, Κ. (2010), Κριτική του προγράμματος της Γκότα, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (2012), Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1989), Η γερμανική ιδεολογία, τόμ. Α΄, Αθήνα, Gutenberg.

Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1997), Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, Αθήνα, Ερατώ.

Μπάουερ, Ο. (2016), «Η αρχή της εθνικότητας», Μαρξιστική Σκέψη, τόμ. 19.

Πολάνυι, Κ. (2001), Ο μεγάλος μετασχηματισμός, Σκόπελος, ΝΗΣΙΔΕΣ.

Πουλαντζάς, Ν. (2008), Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Αθήνα, Θεμέλιο.

Πηγή: ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ για την Κομμουνιστική Απελευθέρωση, Τεύχος 02